

ARAB TILIDA MISOL FE'LLARDA VОВI TUSHIB QOLMAYDIGAN FE'LLARNING FONETIK-MORFEMIK XOSLIGI

G'ulomjonov Fazliddin

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti 1-bosiqch talabasi

Ilmiy rahbar: Muxiddinova Dilafruz

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19723015>

Annotatsiya: Mazkur maqolada arab tili morfologiyasining muhim masalaridan biri — misol fe'llarning fonetik-morfemik tahlili, xususan, vovi tushib qolmaydigan fe'llarning o'ziga xos jihatlari tadqiq etiladi. An'anaviy arab tilshunosligida misol fe'llar tarkibidagi zaif harflar (vov va yo) ning turli morfologik qoliplarda tushib qolish yoki saqlanib qolish hodisasi keng kuzatiladi. Biroq ayrim fe'llarda kutilgan fonetik o'zgarishning yuz bermasligi, ya'ni vov harfining saqlanib qolishi alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi. Maqolada aynan shunday fe'llarning lug'aviy-semantik va fonologik xususiyatlari, bo'g'in tuzilishi va fonetik muhit bilan bog'liq omillar zamonaviy lingvistik nazariyalar asosida yoritiladi. Shuningdek, Basra va Kufa nahv maktablari olimlarining ushbu masala yuzasidan bildirgan qarashlari qiyosiy-tarixiy jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: arab tili morfologiyasi, misol fe'llar, vov harfi, fonetik-morfemik tahlil, bo'g'in tuzilishi, fonologik og'irlik, Basra va Kufa maktablari, zaif harflar, morfologiya.

Kirish

Arab tili morfologik tizimi o'zining murakkab va serqirra tabiati bilan jahon tilshunosligida alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, fe'l so'z turkumining tuzilishi, uning turli zamon, mayl va nisbat shakllarida namoyon bo'ladigan fonetik-morfemik o'zgarishlari uzoq asrlar davomida arab grammatikachilari va zamonaviy tilshunoslar diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Arab tilidagi fe'llar o'zak tarkibidagi harflarning tabiatiga ko'ra sahih (sog'lom) va mu'tall (zaif) turlarga bo'linadi. Mu'tall fe'llar o'z navbatida o'zak tarkibidagi zaif harfning (vov و yoki yo ي) o'rniga qarab misol, ajvaf va noqis kabi guruhlariga ajratiladi.

Misol fe'llari deb arab tilida o'zagining birinchi harfi zaif harf (vov yoki yo) bo'lgan fe'llarga aytiladi. Ushbu fe'llar morfologik o'zgarishlarga uchraganda, ularning tarkibidagi zaif harf ko'pincha fonetik qonuniyatlar ta'sirida tushib qoladi yoki boshqa tovushga aylanadi. Jumladan, voviy misol fe'llarining (المثال الواوي) hozirgi-kelasi zamon shaklida birinchi harf bo'lmish vovning tushib qolishi arab tili grammatikasida keng tarqalgan qoida sanaladi. Biroq, ushbu umumiy qoidaga bo'ysunmaydigan, ya'ni tarkibidagi vov harfini saqlab qoladigan bir qator fe'llar mavjud bo'lib, ularning ushbu istisnoiy holati azaldan tilshunoslar o'rtasida bahs-munozaralarga sabab bo'lib kelgan.

Ushbu maqolaning dolzarbligi shundaki, unda aynan vovi tushib qolmaydigan misol fe'llarning fonetik-morfemik xosligi zamonaviy tilshunoslik yondashuvlari, xususan fonologik bo'g'in nazariyasi va tovushlar ketma-ketligidagi og'irlik tamoyillari asosida tahlil qilinadi. An'anaviy arab grammatikasida ushbu hodisa asosan "istisno" yoki "qoidadan chetga chiqish" sifatida talqin qilingan bo'lsa, zamonaviy lingvistika uning zamiridagi obyektiv fonetik qonuniyatlarni ochib berishga intiladi.

Asosiy qism: Vovi tushib qolmaydigan misol fe'llarning fonetik-morfemik tabiati

1. Misol fe'llarning umumiy tasnifi va fonologik xususiyatlari:

Arab tili morfologiyasida misol fe'llar ikki asosiy guruhga bo'linadi: voviy misol (المثال الواوي) va yo'iy misol (المثال اليائي). Voviy misol fe'llarga وَعَدَ (va'da berdi), وَدَّ (tug'di), وَجَدَ (topdi)

kabi fe'llar misol bo'la oladi. Ushbu fe'llarning hozirgi-kelasi zamon shakli yasalganida, odatda, birinchi harf bo'lmish vov tushib qoladi va fe'l **يَعِدُ، يَلِدُ، يَجِدُ** shaklini oladi. Arab grammatikachilarining fikricha, bu hodisa fonetik izchillikdagi og'irlik (**الثقل الصوتي**) tufayli yuz beradi. Xususan, hozirgi zamon prefiksi bo'lmish ya (**ي**) tarkibidagi y yarim unli tovushi bilan fe'l o'zagingning birinchi harfi bo'lmish v yarim unlisi orasidagi fonetik nomutanosiblik ularning birikuvini qiyinlashtiradi va natijada vov tushib qoladi .

Zamonaviy fonologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yarim unlilarning ketma-ket kelishi bo'g'in tuzilishida nomutanosiblikni yuzaga keltiradi va til tejamkorligi tamoyiliga ko'ra ushbu og'irlikni bartaraf etish maqsadida tovushlardan biri tushib qoladi. Bu jarayon arab tilidagi "talofiy fonetik o'zgarish" (**التغيير الصوتي التعويضي**) deb nomlanuvchi kengroq hodisaning bir qismidir. Aynan shu fonetik qonuniyat voviy misol fe'llarning aksariyatida kuzatiladigan vov tushishi hodisasini izohlaydi.

2. Vovi tushib qolmaydigan misol fe'llarning leksik-semantik guruhlari:

Umumiy qoidaga qaramay, arab tilida bir qator voviy misol fe'llar mavjudki, ularda vov harfi hozirgi-kelasi zamon shaklida ham saqlanib qoladi. Ushbu fe'llarni leksik-semantik jihatdan quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

Birinchi guruh — nuqson yoki kasallik bildiruvchi fe'llar. Bu guruhga **وَجِلَ** (qo'rqdi), **وَجِلَ** (botqoqlikka botdi), **وَصِبَ** (kasallandi), **وَحِمَ** (homilador ayolning biror narsaga talpinishi) kabi fe'llar kiradi. Ushbu fe'llarning hozirgi zamon shakli **يُوَحِّمُ، يُوَصِّبُ، يُوَجِّلُ، يُوَجِّلُ** tarzida bo'lib, vov saqlanib qoladi. Arab grammatikachilari, jumladan Sibavayh va Ibn Jinniy ushbu fe'llarning ushbu xususiyatini ularning lug'aviy ma'nosi bilan bog'liq deb hisoblaganlar. Xususan, ularning fikricha, nuqson yoki zaiflik bildiruvchi fe'llarda vovning saqlanishi — bu ma'no va shakl o'rtasidagi uyg'unlikning ifodasidir. Zaiflik ma'nosini anglatuvchi fe'lning tarkibida zaif harfning saqlanishi semantik jihatdan mantiqiy deb topilgan .

Ikkinchi guruh — fe'lning ikkinchi yoki uchinchi harfi ham zaif harf bo'lgan hollar. Agar voviy misol fe'lning o'zagi tarkibida bir nechta zaif harf mavjud bo'lsa, birinchi vovning tushib qolishi fonetik tarkibni yanada murakkablashtirishi mumkin. Masalan, **وَلِي** (valiy/do'st bo'ldi, boshqardi) fe'li tarkibida ham birinchi, ham uchinchi harf zaifdir. Bunday fe'llarda vovning tushib qolishi o'zakning tanib bo'lmas darajada o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun tilda fonetik muvozanatni saqlash maqsadida vov tushirilmaydi.

Uchinchi guruh — arab qabilalari shevalaridagi farqlar. Arab tilining turli qabila shevalarida voviy misol fe'llarning talaffuzida tafovutlar kuzatilgan. Jumladan, ba'zi arab qabilalari barcha voviy misol fe'llarni vovni tushirmasdan talaffuz qilgan bo'lsa, boshqalari faqat ayrim hollarda vovni saqlagan. Tilshunos Ibrohim Anisning ta'kidlashicha, ushbu sheva farqlari adabiy arab tilining shakllanishida muhim rol o'ynagan va ba'zi istisnoiy holatlarning saqlanib qolishiga sabab bo'lgan .

3. Fonologik bo'g'in nazariyasi asosida vov saqlanishining izohi

Zamonaviy fonologiya yutuqlari vovi tushib qolmaydigan misol fe'llarning tabiatini yanada chuqurroq va tizimli tushunish imkonini beradi. Arab tilidagi fe'llarning bo'g'in tuzilishi va urg'u qonuniyatlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, vovning saqlanishi yoki tushishi ko'p jihatdan bo'g'in tuzilishidagi muvozanat bilan bog'liq.

Vov tushib qoladigan fe'llarni ko'rib chiqamiz: **يَعِدُ** fe'lning hozirgi zamon shakli **يَعِدُ** (ya'idu) tarzida bo'lib, bo'g'in tuzilishi ya-i-du ko'rinishida. Agar vov saqlangan holda **يَوَعِدُ** (yaw-i-du) deb talaffuz qilinganda, birinchi bo'g'in yaw tarzida bo'lib, unda ikki yarim unli

yonma-yon kelardi. Arab tili fonologiyasida ikki yarim unlining bir bo'g'in ichida ketma-ket kelishi og'ir bo'g'in hisoblanadi va talaffuzda qiyinchilik tug'diradi. Shuning uchun til tejamkorligi tamoyiliga ko'ra vov tushib, bo'g'in yengillashadi.

Biroq, **وَجِل** (vajila — qo'rqdi) fe'lining hozirgi zamon shakli **يَوَجِل** (yaw-ja-lu) tarzida bo'lib, vov saqlanadi. Ushbu fe'lda o'rta bo'g'in ja qisqa unli bilan ifodalanadi. Vovning tushib ketishi fe'lining fonetik tuzilishini yanada murakkablashtirishi va uni boshqa fe'l shakllari bilan adashtirish xavfini tug'dirishi mumkin. Shuningdek, **وَجِل** kabi fe'llarda ikkinchi harfning fatha harakati bilan kelishi ham fonetik muhitni o'zgartiradi.

An'anaviy grammatikachilar buni "istisno" deb atagan bo'lsa, zamonaviy fonologiya bu istisnoni bo'g'in tuzilishi va fonetik muhit bilan izohlaydi.

4. Basra va Kufa nahv maktablarining masalaga yondashuvi:

Arab tilshunosligi tarixida voviy misol fe'llardagi vovning saqlanishi masalasi Basra va Kufa nahv maktablari o'rtasidagi bahs-munozaralarning mavzularidan biri bo'lgan. Basra maktabi vakillari (Sibavayh, Xalil ibn Ahmad al-Farohidiy) vovning tushib qolishini asosiy qoida, saqlanishini esa istisno sifatida talqin qilganlar. Ular istisno holatlarini asosan semantik omillar bilan izohlaganlar. Kufa maktabi vakillari (al-Kisoiy, al-Farro) esa masalaga birmuncha kengroq yondashib, vovning saqlanishini sheva xususiyatlari va fonetik muhit bilan bog'lashgan.

Ayniqsa, Ibn Jinniyning "al-Xasois" asarida ushbu masala batafsil tahlil qilingan. U "fonetik og'irlik" (**الثقل الصوتي**) tushunchasini ilgari surib, vovning tushishini aynan shu og'irlikdan qutulish istagi bilan izohlagan. Biroq, **وَجِل** tipidagi fe'llarda vovning saqlanishini u "ma'naviy og'irlik" (**الثقل المعنوي**) bilan bog'lab, nuqson ma'nosini anglatuvchi fe'lda zaif harfning tushib qolishi ma'no bilan shakl o'rtasidagi muvozanatni buzishini ta'kidlagan.

Zamonaviy tadqiqotchilar, jumladan Ramazon Abdut-Tavvob va Ibrohim Anis bu masalaga yanada ilmiy yondashib, vovning saqlanishi va tushishini fonologik bo'g'in nazariyasi va tovushlar uyg'unligi qonuniyatlari bilan izohlashgan. Ularning fikricha, arab tili fonologiyasidagi ochiq va yopiq bo'g'inlarning ketma-ketligi, urg'uning taqsimlanishi va unilarning qisqa-uzunlik xususiyati kabi omillar vovning saqlanishi yoki tushishida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

5. Misol fe'llardagi fonetik o'zgarishlarning morfemik tahlili:

Morfemik nuqtai nazardan qaraganda, voviy misol fe'llarning hozirgi zamon shakli quyidagi morfemalardan tashkil topadi: zamon prefiksi (**ي-**) + o'zak + shaxs-son ko'rsatkichi. Vov tushib qoladigan fe'llarda o'zakning birinchi fonemasi bo'lmish /w/ tushib qoladi va bu o'zak morfemaning tuzilishida o'zgarish yasaydi. Masalan, **وَعَدَ** fe'lining o'zagi /w-ʔ-d/ tarzida bo'lib, hozirgi zamon shaklida u /ʔ-d/ ga aylanadi. Bu hodisa morfologiyada "morfema chegarasidagi fonetik o'zgarish" (morphophonemic alternation) deb yuritiladi.

Vovi saqlanadigan fe'llarda esa o'zakning tuzilishi o'zgarmaydi: /w-dʒ-l/ o'zagi hozirgi zamonda ham /w-dʒ-l/ tarzida saqlanadi. Bu hol morfologik jihatdan "shaffoflik" (transparency) tamoyiliga mos keladi, ya'ni so'zning morfemik tarkibi aniq va tushunarli bo'lib qoladi. Tilshunoslikda shaffoflik tamoyili muhim ahamiyatga ega bo'lib, u so'z ma'nosining oson anglashilishini ta'minlaydi. Vov saqlanadigan fe'llarda aynan shu tamoyil ustuvorlik qiladi, chunki vovning tushib ketishi fe'l o'zagini boshqa o'zaklar bilan adashtirish xavfini keltirib chiqarishi mumkin.

6. Arab tili fonetik tizimida yarim unilarning o'rni va ahamiyati:

Vov va yo harflari arab tili fonetik tizimida alohida o‘rin tutadi. Ular yarim unililar (semi-vowels) sirasiga kirib, ham undosh, ham unli xususiyatlarini namoyon qiladi. Yarim unililarning bu ikki yoqlama tabiati ularning turli fonetik muhitlarda turlicha talaffuz qilinishiga va turli morfologik o‘zgarishlarga uchrashiga sabab bo‘ladi.

Standart arab tilida 28 undosh fonema va 6 unli fonema mavjud bo‘lib, vov (و) va yo (ي) harflari fonologik tizimning muhim elementi hisoblanadi. Ushbu harflar nafaqat mustaqil undosh sifatida, balki cho‘ziq unililarning (ū va ī) tarkibiy qismi sifatida ham faoliyat yuritadi. Voviy misol fe‘llarda kuzatiladigan fonetik o‘zgarishlar aynan shu yarim unililarning murakkab fonologik tabiatidan kelib chiqadi.

Zamonaviy fonologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yarim unililarning ketma-ket kelishi yoki ularning qisqa unililar bilan birikishi diftong (qo‘sh unli) hosil qiladi. Arab tilida /aw/ va /ay/ diftonglari mavjud bo‘lib, ular bo‘g‘in tuzilishida alohida mavqega ega.

Vov saqlanadigan **يُوجَلُّ** (yawjalu) shaklidagi /aw/ diftongi til tizimida barqaror hisoblanadi va uning tarkibiy qismlarini ajratish fonetik muvozanatni buzishi mumkin. Shuning uchun ham ba‘zi fe‘llarda vovning saqlanishi diftong tuzilishining barqarorligi bilan izohlanadi.

Xulosa

Arab tilidagi misol fe‘llar, xususan voviy misol fe‘llarning morfologik o‘zgarishlarga uchraganidagi fonetik-morfemik holati masalasi arab tilshunosligining eng murakkab va munozarali masalalaridan biri bo‘lib kelgan. Vovi tushib qolmaydigan misol fe‘llar hodisasi arab tili fonologik tizimining naqadar nozik va serqirra ekanligini namoyon etadi. Ushbu tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, vovning saqlanishi yoki tushib qolishi tasodifiy hodisa emas, balki bir qator omillar — fe‘lning lug‘aviy ma‘nosi, bo‘g‘in tuzilishi, fonetik muhit, diftonglarning barqarorligi va til tejamkorligi tamoyili bilan bog‘liq bo‘lgan murakkab jarayondir.

An‘anaviy arab grammatikachilarining "istisno" sifatida talqin qilgan holatlari zamonaviy fonologiya va morfologiya yutuqlari asosida yanada tizimli va ilmiy izohga ega bo‘lmoqda. Xususan, bo‘g‘in tuzilishi nazariyasi va yarim unililarning fonologik xususiyatlari haqidagi yangi ilmiy ma‘lumotlar ushbu istisnolarning zamirida chuqur fonetik qonuniyatlar yotganini ko‘rsatmoqda. **وَصِبَ, وَجَلَّ, وَجَلَّ** kabi fe‘llarda vovning saqlanishi nafaqat semantik omillar, balki fonetik muhit va bo‘g‘in tuzilishining muvozanatini saqlash zarurati bilan ham bog‘liqdir.

Arab tili morfologiyasining ushbu nozik jihatlarini o‘rganish nafaqat nazariy ahamiyatga ega, balki arab tilini o‘qitish metodikasini takomillashtirishda, ayniqsa, ona tili arab tili bo‘lmagan o‘quvchilarga fe‘l tuslanishi qoidalarini tushuntirishda muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Kelajakda ushbu mavzu doirasida yanada chuqurroq tadqiqotlar olib borish, xususan, arab tilining turli shevalarida voviy misol fe‘llarning talaffuz xususiyatlarini qiyosiy o‘rganish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Sībawayh, ‘Amr ibn ‘Uthmān. Al-Kitāb. Tahrir va sharh: ‘Abd al-Salām Muḥammad Hārūn. 5 jild. Qohira: Maktabat al-Khānjī, 1988.
2. Ibn Jinnī, Abū al-Faṭḥ ‘Uthmān. Al-Khaṣā’iṣ. Tahrir: Muḥammad ‘Alī al-Najjār. 3 jild. Bayrut: Dār al-Hudá, 1970.
3. Al-Farāhīdī, al-Khalīl ibn Aḥmad. Kitāb al-‘Ayn. Tahrir: Mahdī al-Makhzūmī va Ibrāhīm al-Sāmarrā’ī. 8 jild. Bayrut: Mu’assasat al-‘Alamī, 1988.
4. Abd al-Tawwāb, Ramaḍān. Al-Taṭawwur al-Naḥwī li-al-Lughah al-‘Arabīyah. Qohira: Maktabat al-Khānjī, 1999.

5. Anīs, Ibrāhīm. Al-Aṣwāt al-Lughawīyah. Qohira: Maktabat al-Anjlū al-Miṣrīyah, 1979.
6. Anīs, Ibrāhīm. Fī al-Lahajāt al-‘Arabīyah. Qohira: Maktabat al-Anjlū al-Miṣrīyah, 1965.
7. Baalbaki, Ramzi. The Legacy of the Kitāb: Sībawayhi's Analytical Methods Within the Context of the Arabic Grammatical Theory. Studies in Semitic Languages and Linguistics. Leiden: Brill, 2008.
8. Carter, Michael G. Sībawayhi. Makers of Islamic Civilization. London: I.B. Tauris, 2004.
9. Owens, Jonathan. Early Arabic Grammatical Theory: Heterogeneity and Standardization. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1990.
10. Versteegh, Kees. The Arabic Language. 2-nashr. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014.
11. Versteegh, Kees. Arabic Grammar and Qur’ānic Exegesis in Early Islam. Leiden: Brill, 1993.